

Michał Norbert Faszczka

(Warszawa)

**PROBLEMY METODOLOGICZNE W BADANIACH
NAD CELTAMI I CELTYCKOŚCIĄ**

Abstract

For the past 20 years, Celtologists have lively debated the criterion of “Celticness”. This debate is a reflection of the general trend in the transformations taking place in the studies of barbarian peoples, resulting primarily from the use of new tools of interpretation, which are typical of cultural anthropology and sociology. The author attempts a critical verification of theories advanced to date, while at the same time suggesting his own definition of “Celticness” which in the main relies on the rejection of erroneous division into Q-Celtic and P-Celtic languages, as well as Gustaf Kossinna’s research method, which still persists in the literature of the subject.

Key words

Celts, Gauls, Celticness, ethnicity, historical anthropology

W ciągu ostatnich 20 lat w obrębie badań celtologicznych (tzw. *Celtic Studies*) doszło do prawdziwej „rewolucji naukowej”, porównywalnej tylko z sensacyjnymi odkryciami z połowy XIX w. Tym razem jednak powodem poruszenia nie były nowe znaleziska archeologiczne, lecz opublikowana w 1992 r. książka autorstwa Malcolma Chapmana¹. Amerykański naukowiec całkowicie zdruzgotał bowiem mit celtyckiego² pochodzenia współczesnych narodów zamieszkujących Wyspy Brytyjskie, wykorzystując do tego narzędzia badawcze typowe dla socjologii oraz antropologii kulturowej. Wywołało to gorącą dyskusję poświęconą wyznacznikom „celtyckości”³, w której głos zabrali wszyscy liczący się celtolodzy. Decydujący cios przekonaniu o celtyckości Brytanii zadał kilka lat później Simon James, kładąc główny nacisk na analizę procesu kształtowania się kryteriów przynależności do „celtyckiego kręgu kulturowego”⁴. W tym samym czasie podobne działania podjął John Collins⁵.

W tym miejscu warto nadmienić, że wspomniana „rewolucja naukowa” stanowi potwierdzenie ogólnej obserwacji Thomasa Kuhna, że tego typu procesy rzadko kiedy wynikają z pojawienia się nowych, przełomowych odkryć, lecz zazwyczaj ze zmiany założeń ontologicznych autorów, przekładającej się na stosowaną przez nich metodologię badań⁶.

Narodziny romantyzmu, oraz ściśle z nim związanych koncepcji nacjonalistycznych, przyczyniły się na Wyspach Brytyjskich do poszukiwania przez szkockich, walijskich i irlandzkich antykwarystów elementów tradycji, które można byłoby przeciwstawić angielskiej dominacji kulturowej. Były to najczęściej dociekania pozbawione solidnych podstaw naukowych, na co wskazywali wielokrotnie James i Collins. Formułowane przez nich zastrzeżenia zostały dodatkowo potwierdzone badaniami genetycznymi przeprowadzonymi przez Stephena Oppenheimera, które ostatecznie wykluczyły „celtyc-

¹ M. Chapman, *The Celts. The Construction of a Myth*, New York 1992.

² W niniejszym artykule termin „Celtowie” jest stosowany zamiennie z „Galowie”, zgodnie z tym, co pisał na ten temat Gajusz Juliusz Cezar (*Caes., Bell. Gall., 1.1.1*).

³ Pod pojęciem celtyckości autor rozumie zespół cech, przy uwzględnieniu których dana społeczność może zostać współcześnie zaklasyfikowana do galijskiego kręgu kulturowego. Należy przy tym podkreślić, że nie opracowano dotąd ich spójnego katalogu, o czym autor wielokrotnie wspomina w dalszej części artykułu, w związku z czym termin ten będzie pojawiał się w różnych kontekstach, w zależności od opisywanego nurtu interpretacyjnego.

⁴ S. James, *Celts, politics and motivation in archaeology*, *Antiquity* 72, 1998, s. 200-209; idem, *The Atlantic Celts. Ancient People or Modern Invention?*, London 1999.

⁵ J.R. Collins, *Celtic myths*, *Antiquity* 71, 1997, s. 195-201; idem, *The Origin and Spread of the Celts*, *Studia Celtica* 30, 1997, s. 17-34; idem, *The Celts. Origins, Myths & Inventions*, Stroud 2004.

⁶ T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 2001, s. 168, 192-193.

kość” Brytyjczyków oraz Irlandczyków⁷. Co jakiś czas ponawiane na łamach tamtejszej prasy protesty wobec „niszczenia dziedzictwa kulturowego” świadczą jedynie o głębokim niezrozumieniu problemu i próbie sprowadzenia dyskusji do poziomu manifestacji emocji. Co gorsza, większość współczesnych celtologów nie nadąża za rozwojem dyskursu naukowego, przez co wciąż prezentuje z gruntu przestarzałą wizję jednolitego „kręgu kultury celtyckiej”, obejmującego swoim zasięgiem ponad połowę Europy i rozwijającego się jeszcze w średniowieczu⁸.

Już w 1963 r. J.R.R. Tolkien zauważył, że kategoria „celtyckości” jest „workiem bez dna, do którego można wrzucić wszystko, na co tylko ma się ochotę”⁹. Zdekonstruowanie „celtyckiego mitu” wywołało jednak powszechną konsternację, bowiem naruszyło podstawy identyfikacji narodowej Wyspiarzy. Skierowane głównie pod adresem Jamesa i Collinsa krytyczne uwagi małżeństwa czołowych brytyjskich archeologów: J.V.S. i M.R. Megaw ograniczały się głównie do oskarżeń o promowanie poprawności politycznej, nie dyskredytując w żadnym razie meritum ich wywodów¹⁰. Zawierały jednak zasadnicze pytanie: skoro dotychczasowe kryteria okazały się zawodne, to czym można je zastąpić?

Całkowita dezorientacja cechująca niektórych przedstawicieli środowiska naukowego została najlepiej wyrażona przez postulat sformułowany przez Raimunda Karla, który zaproponował, aby za Celtów uznać te społeczności, które zostały tak nazwane przez antycznych autorów, albo reprezentowały lateńską kulturę materialną, albo posługiwały się tzw. językami celtyckimi¹¹. Jego zaakceptowanie doprowadziłoby do zakwalifikowania do tej samej kategorii tak odmiennych zbiorowości jak np.: Goidelowie, Norykowie, Sekwanowie i Swebowie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że z punktu widzenia Greków „Celtami” byli po prostu mieszkańcy północno-zachodniego *Barbaricum*, zaś

⁷ S. Oppenheimer, *The Origins of the British*, London 2006; idem, *A Reanalysis of Multiple Prehistoric Immigrations to Britain and Ireland Aimed at Identifying the Celtic Contributions*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, London 2010, s. 121-150.

⁸ Typowym przykładem może być książka autorstwa Bernharda Maiera, zawierająca wszystkie obalone przed laty teorie (*The Celts: A History from Earliest Times to the Present*, Edinburgh 2003).

⁹ J.R.R. Tolkien, *English and Welsh*, [w:] H. Lewis (red.), *Angles and Britons: O'Donnell Lectures*, Cardiff 1963, s. 29-30.

¹⁰ J.V.S. Megaw, M.R. Megaw, *Ancient Celts and modern ethnicity*, *Antiquity* 70, 1996, s. 175-181; idem, *The mechanism of (Celtic) dreams?: a partial response to our critics*, *Antiquity* 72, 1998, s. 432-435.

¹¹ R. Karl, *The Celts from everywhere and nowhere. A re-evaluation of the origins of the Celts and the emergence of Celtic cultures*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West*, s. 47.

punkt widzenia Rzymian nie był w tej kwestii zbyt odległy (choć udało im się wyodrębnić nie mniej sztuczną grupę „Germanów”)¹². Z drugiej strony, zakresy występowania kultury lateńskiej oraz tzw. języków celtyckich w większości się nie pokrywały¹³. Cóż zatem miałyby łączyć wszystkie te społeczności?

Celem niniejszego artykułu jest poddanie analizie dwóch podstawowych kryteriów, na podstawie których zwykle się współcześnie określać dane wspólnoty jako „celtyckie”. Wykorzystując ustalenia poprzedników, autor starał się poddać je krytycznej refleksji, proponując przy tym nowe sposoby rozwiązania dotychczas zdefiniowanych problemów. Podjął także próbę odniesienia się do innej kwestii spornej, a mianowicie konieczności zastąpienia terminu „plemię” bardziej sprecyzowaną „grupą etniczną”. Autor zdaje sobie jednocześnie sprawę, że jest to zaledwie jeden z wielu głosów w toczącej się aktualnie dyskusji, niemniej ma nadzieję, że przedstawione przeze niego wnioski przyczynią się zarówno do lepszego zrozumienia istoty problemu, jak i dalszego rozwoju badań celtologicznych w Polsce. Pomijając nieliczne wyjątki¹⁴, w naszym kraju brakowało bowiem do tej pory szerszej refleksji poświęconej „celtyckości”, do czego niewątpliwie przyczynił się postęp specjalizacji, odbywający się kosztem dyskursu metodologicznego.

KRYTERIUM KULTURY MATERIALNEJ

Pojęcie kultury materialnej (niem. *Materialkultur*) zostało wprowadzone do światowej nauki przez Rudolfa Virchowa w 1869 r.¹⁵ Swoją popularność zawdzięczało jednak przede wszystkim wykorzystaniu go przez Gustafa Kosinnę w tzw. *Siedlungsarchäologie*. Niemiecki archeolog opracował bowiem koncepcję wyodrębniania „prowincji kulturowych” (niem. *Kulturprovinzen*), czyli regionów cechujących się występowaniem stosunkowo jednolitych sku-

¹² M. Chapman, *The Celts*, s. 1, 32-33; P.S. Wells, *Beyond Celts, Germans and Scythians. Archeology and Identity in Iron Age Europe*, London 2001, s. 76, 83; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 23; B. Cunliffe, *Europe between the Oceans 9000 BC–AD 1000*, New Haven-London 2008, s. 354.

¹³ S. James, *The Atlantic Celts*, s. 82.

¹⁴ P. Barford, *Celts in Central Europe and beyond*, *Archeologica Polona* 29, 1991, s. 79-98; H. van den Boom, *Co to jest celtyckość? Zmieniające się pojęcie w archeologii*, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Archeologia. Kultura. Ideologie*, Biskupin-Wrocław 2004, s. 183-198; M.N. Faszczka, „Celtologia po Mallorym” – nowe perspektywy badawcze, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów, II*, Kalisz-Warszawa 2014, s. 62-76.

¹⁵ R. Virchow, *Die Pfahlbauten in nördlichen Deutschland*, *Zeitschrift für Ethnologie* 1, 1869, s. 401-416.

pisk przedmiotów wykonanych w danym stylu, co miałyby świadczyć o zamieszkiwaniu ich niegdyś przez określoną społeczność. Kossinna stawiał zatem znak równości pomiędzy typem kultury materialnej (której definicji nigdy jednak nie stworzył) a wykształceniem się konkretnego etnosu¹⁶. Idąc tym tokiem rozumowania, odnalezienie elementów kultury lateńskiej miało by stanowić nieodparty dowód na istnienie osadnictwa celtyckiego, tak jak np. przeworskiej – Wandalów czy wielbarskiej – Gotów.

Rozpropagowanie terminu „kultura materialna” (jako *material culture*) było zasługą V. Gordona Childe’a¹⁷, który ostatecznie zdefiniował ją jako

zbiór wytworów, które występują w powtarzający się sposób w domach oraz grobach tego samego obrządku, będących odbiciem wspólnych tradycji społecznych łączących ludzi¹⁸.

Jakkolwiek Childe odrzucał skrajne teorie Kossinny, takie jak utożsamianie rasy z językiem¹⁹ czy dawanie prymatu migracjonizmowi nad dyfuzjonizmem²⁰, to nie ulega wątpliwości, że znajdował się pod dużym wpływem niemieckiego uczonego, co znalazło wyraz w utożsamianiu przez niego kultur archeologicznych z konkretnymi ludami. Wprawdzie Paul M. Barford zdawał się sugerować, że pojęcie kultury archeologicznej Childe przejął bezpośrednio od Virchowa²¹, lecz większość badaczy przyznaje raczej rację Bruce’owi G. Triggerowi, który na podstawie analizy prac australijskiego archeologa opowiedział się za inspiracją publikacjami, które wyszły spod ręki Kossinny²².

Abstrahując od przebiegu dyskursu poświęconego kształtowaniu się poglądów Childe’a, należy podkreślić, że kultura materialna nie była pierwszym kryterium, na podstawie którego próbowano zdefiniować „celtyckość” (zob. następny podrozdział). W dużej mierze było to jednak uzależnione od narodowości badaczy, choć na pewnym etapie jej dominacja była niepodważalna. Przyczyniło się do tego spektakularne odkrycie dokonane w 1857 r. przez zespół Hansiego Koppa nad brzegiem jeziora Neuchâtel w Szwajcarii. Wyod-

¹⁶ G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg 1911.

¹⁷ V.G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, London 1925; idem, *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929, s. v-vi.

¹⁸ Idem, *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo 1950, s. 2.

¹⁹ Idem, *The Aryans. A Study of Indo-European Origins*, London 1926, s. 11. Przykładem, na który powoływał się Childe, był język bantu.

²⁰ Ibidem, s. xii.

²¹ P.M. Barford, *Znaczenie prac Gordona Childe’a w archeologii współczesnej*, [w:] J. Lech, F.M. Stępniewski (red.), *V. Gordon Childe i archeologia w XX wieku*, Warszawa 1999, s. 285.

²² B.G. Trigger, *Gordon Childe. Revolution in Archeology*, London 1980, s. 91; idem, *A History of Archeological Thought*, Cambridge 1989, s. 170.

rębnienie w oparciu o nie tzw. kultury lateńskiej (nazwanej tak od stanowiska badawczego mieszczącego się w miejscowości La Tène) sprawiło, że z czasem pojawił się nowy, „obiektywny” wyznacznik „celtyckości”.

Bazując na koncepcji Kossinny, Joseph Déchelette nie tylko skategoryzował dotychczasowe znaleziska utożsamiane przez niego z kulturą lateńską, lecz także połączył je w spójny system przypisany przedstawicielom cywilizacji galijskiej²³. Wprawdzie pierwsze tego typu działania podjął już w 1885 r. Otto Tischler, lecz w swojej pracy nie zdecydował się na postawienie znaku równości pomiędzy kulturą lateńską a Celtami²⁴. Od czasu wydania monumentalnego dzieła Déchelette’a w takich krajach jak Francja czy Niemcy kultura materialna stała się podstawowym wyznacznikiem klasyfikowania danego ludu jako galijski, bez względu na to, czy był w ten sposób określany przez antycznych autorów, czy też nie.

Obecnie nie ulega już wątpliwości, że utożsamianie kultury materialnej z pojedynczym, ściśle zdefiniowanym etnosem było podejściem błędnym. Krytyka tradycyjnego ujęcia stała się możliwa dzięki powstaniu nurtu antropologii historycznej. Wobec konstatacji, że kształtowanie się przynależności etnicznej nie jest uzależnione od dominujących tendencji w zakresie wytwórczości, ciężar badań przesunął się na rodzaj oraz intensywność interakcji zachodzących pomiędzy określonymi społecznościami, które to kontakty mogły przyczynić się do rozprzestrzenienia się danego typu kultury materialnej, nie wyłączając kultury lateńskiej. Refleksja ta, obecna na Zachodzie w odniesieniu do wspólnot pradziejowych od ponad 50 lat²⁵, w Polsce zdaje się upowszechniać z pewnymi oporami, choć doczekała się już w naszym kraju kilku interesujących ujęć, podających w wątpliwość zasadność stosowania kryterium kultury materialnej podczas prowadzenia badań archeologicznych²⁶.

²³ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, I-II, Paris 1908-1914.

²⁴ O. Tischler, *Über die Gliederung der La-Tène-Periode und die Dekorierung der Eisenwaffen in dieser Zeit*, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 14, 1885, s. 157-161.

²⁵ R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln-Graz 1961; J.-C. Gardin, *Archeological Constructs. An Aspect of Theoretical Archeology*, Cambridge-Paris 1980, s. 91-101; M. Chapman, *The Celts*, s. 41-48, 160-162; A.P. Fitzpatrick, *“Celtic” Iron Age Europe: the theoretical basis*, [w:] P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gable (red.), *Culture Identity and Archeology. The construction of European communities*, London-New York 1996, s. 256; S. James, *The Atlantic Celts*, s. 37-40, 66; J. Collins, *The Celts*, s. 150-154; P.S. Wells, *Beyond Celts*, s. 43-44; M. Fernández-Götz, *Ethnische Interpretationen und archäologische Forschung: Entwicklung, Probleme, Lösungsansätze*, *TÜVA Mitteilungen* 14, 2013, s. 59-76.

²⁶ Zob. J. Lech, *Kultura archeologiczna: z dziejów jednego pojęcia*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultura archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, Warszawa 2000, s. 151-183; B. Werbart, *Kultura*

Jego całkowite wyeliminowanie nie byłoby jednak uzasadnione, bowiem, jak słusznie zauważył Ian A. Hodder, nie sposób zaprzeczyć istnieniu bezpośredniej zależności pomiędzy podobieństwami kulturowymi a poczuciem identyfikacji etnicznej (przy czym drugi z wymienionych czynników mógł determinować pierwszy – nie zaś, jak przyjmowano do tej pory, odwrotnie)²⁷. Niezmiernie istotna jest przy tym świadomość, że etnos mógł ulegać zmianom przy zachowaniu dotychczasowego typu kultury materialnej, jak w odniesieniu do ludów germańskich przekonująco wykazał Reinhard Wenskus²⁸.

Wobec częstego braku zabytków o charakterze językowym, omawiane kryterium bywa jedynym, jakie pozostaje w gestii archeologa, choć jeśli występuje samoistnie – nie może upoważniać do jednoznacznego klasyfikowania badanych społeczności jako „celtyckich”, „germańskich” albo „słowiańskich”. Dla zobrazowania tej prawidłowości Chapman podał przykład butelki coca-coli, która nie stanowi przecież dowodu na amerykańskość jej właściciela²⁹. Stosując terminologię zaproponowaną przez Lecha Czerniaka, mamy wówczas do czynienia wyłącznie ze „wspólnotą stylistyczną”³⁰, a i to nie zawsze. Podobny punkt widzenia zaprezentowali m.in. Karl Peschel i Olivier Buchsenschutz³¹.

Występowanie na danym obszarze śladów kultury lateńskiej nie jest w związku z tym wystarczające do stwierdzenia, iż był on zamieszkiwany przez Galów. Z tego względu, skądinąd słuszna uwaga poczyniona przez Barry’ego Raftery’ego, że nie istniała jednolita cywilizacja lateńska, lecz jedynie jej lokalne warianty³², traci siłę wyrazu wobec częstego określania w ten sposób skupisk o odmiennym charakterze, przy jednoczesnym tłumaczeniu ich

archeologiczna a tożsamość kulturowa – problemy synchronizacji, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa 2000, s. 147-165; S. Tabaczyński, *Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian, Materiały z konferencji, Kraków 19-21 listopada 2001*, Kraków 2005, s. 38-40; H. Mamzer, *Kultura archeologiczna jako wspólnota interpretacyjna*, [w:] *Archeologia o początkach Słowian*, s. 51-63; P. Kucypera, S. Wadył, *Kultura materialna*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, s. 614-626.

²⁷ I.A. Hodder, *Symbols in action. Ethnoarcheological studies of material culture*, Cambridge 1982.

²⁸ R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*.

²⁹ M. Chapman, *The Celts*, s. 43.

³⁰ L. Czerniak, *Semantyka kulturowa a rzeczywistość – przykłady kultur neolitycznych na Kujawach*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne*, s. 82.

³¹ K. Peschel, *Die Sueben in Ethnographie und Archäologie*, *Klio: Beitrage zur Alten Geschichte* 60, 1978, s. 270-273; O. Buchsenschutz, *Les Celtes de l'âge du Fer*, Paris 2007, s. 23-25.

³² B. Raftery, *La Tène in Ireland. Problems of Origin and Chronology*, Marburg 1984, s. 3.

zróznicowania geograficznym oddaleniem od „centrum”. Powoduje to, że kultura lateńska rozszerza swój zakres we współczesnej literaturze ponad rozsądną miarę, a do jej grona są sztucznie zaliczane kultury archeologiczne, których odkrywcy aspirują jednocześnie do bycia odkrywcami osadnictwa Celtów na danych terenach³³. Na szczęście szafowanie tego typu określeniami sukcesywnie traci znaczenie, zmieniając siłę wyrazu wraz z utratą odcienia wartościującego.

Przykładowo, przejawiana przez Raftery’ego przemożna chęć udowodnienia celtyckich korzeni Irlandczyków, wyraźnie traktowanych przez niego jako czynnik nobilitujący, w ujęciu Johna Waddella pozbawiona jest kompleksu kulturowego, wynikającego z długoletniej angielskiej dominacji politycznej³⁴. Aby w pełni uzmysłowić sobie źródło zacieklej walki Irlandczyków o utrzymanie opinii „narodu celtyckiego”, należy prześledzić proces kształtowania się owego poczucia celtyckości, mającego stanowić źródło dumy podbitego narodu³⁵. Z podobnym zjawiskiem mieliśmy do czynienia również w Polsce, gdzie przez wiele lat prowadzono działania obliczone na kontrę wobec niemieckiej propagandy, mające na celu wypromowanie teorii o istnieniu Prasłowian.

Całkowite pominięcie kryterium kultury materialnej nie znajdowałoby uzasadnienia również ze względu na postawę poznawczą prezentowaną przez większość starożytnych pisarzy. Paradoksalnie wydaje się bowiem, że to właśnie ono mogło być najbliższe greckim i rzymskim autorom³⁶. O tym, że nie był to jednak jedyny punkt odniesienia, może świadczyć zaliczenie przez Publiusza Korneliusza Tacyta Cecynę³⁷ Kotynów do grona Celtów wyłącznie na podsta-

³³ S. James, *The Atlantic Celts*, s. 56. James wskazał przy tym na wciąż istniejące we współczesnej nauce „błędne koło interpretacyjne” polegające na uznaniu *a priori* danych obszarów za celtyckie, co implikuje nazywanie tamtejszych artefaktów celtyckimi/lateńskimi. Brak głębszej refleksji poświęconej tej kwestii skutkuje licznymi błędami metodologicznymi i formułowaniem wniosków na podstawie z góry założonej tezy.

³⁴ J. Waddell, *The Question of the Celticization of Ireland*, *Emania* 9, 1991, s. 5-16; idem, *The Celticization of the West: an Irish Perspective*, [w:] Ch. Chevillot, A. Coffyn (red.), *L’Age du Bronze Atlantique. Ses faciès, de l’Écosse à l’Andalousie et leurs relations avec le bronze continental et la Méditerranée* (10-14 sept. 1990), Beynat-et-Cazenac 1991, s. 349-366; idem, *Celts, Celticisation and the Irish Bronze Age*, [w:] J. Waddell, E.S. Twohig (red.), *Ireland in the Bronze Age. Proceedings of the Dublin Conference, April 1995, Dublin 1995*, s. 158-169; idem, *Continuity, cult and contest*, [w:] R. Schot, C. Newman, E. Bhreathnach (red.), *Landscapes of Cult and Kingship*, Dublin 2011, s. 192-212.

³⁵ Zob. S. James, *The Atlantic Celts*, s. 44-51; M.A. Morse, *How the Celts Came to Britain. Druids, Ancient Skulls and the Birth of Archeology*, Stroud 2005.

³⁶ P.S. Wells, *Beyond Celts*, s. 15. Por. H. van den Boom, *Co to jest*, s. 186.

³⁷ Na temat *praenomen*, *nomen gentile* oraz *cognomen* Tacyta: G. Alföldy, *Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift in Rom*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 102, 1995, s. 251-268.

wie języka, którym się posługiwali³⁸. Rzecz w tym, że większość autorów traktowała jako „Celtów” po prostu północno-zachodnie ludy, bez próby stworzenia ogólnego konstruktów dotyczącego przejawianych przez nie cech³⁹. Wątpliwe zatem, aby przesadnie skupiali się na detalach stroju czy uzbrojenia, szczególnie, że większość z nich miała do czynienia z Galami co najwyżej incydentalnie.

Kryterium kultury materialnej, problematyczne przy ustalaniu „celtyckości”, może stać się nadzwyczaj użyteczne dla jej zanegowania. Przykładowo, badania prowadzone nad osadnictwem walijskich Sylurów wskazują na ciągłość kulturową panującą na tych obszarach, począwszy od wczesnej epoki brązu. Nie udało się odnaleźć śladów zniszczeń, które mogłyby być dowodem galijskich migracji zbrojnych, a co więcej: niektóre formy oraz style zdobnicze w sposób wyraźny różnią się od tych spotykanych na południu Brytanii. Sprawia to, że obecnie nie określa się już Sylurów mianem Celtów, lecz uważa za plemię umiarkowanie zceltyczowane⁴⁰. Na obszarze Wielkiej Brytanii podobny wniosek sformułowano także w odniesieniu do Kornowiów⁴¹. Największe emocje od lat budzą jednak Paryzjowie ze wschodniego Yorkshire, bowiem ewentualne wykazanie ich nie-celtyckiego pochodzenia zburzyłoby cały misternie opracowany model przenikania do Brytanii galijskich grup etnicznych⁴².

Pewne przesunięcie akcentów w bieżących badaniach celtologicznych w kierunku Wysp Brytyjskich wynika z faktu, że właśnie tam żyją narody, które odwołują się do galijskiego dziedzictwa, niemniej nie jest to jedyny obszar Europy objęty dyskursem naukowym. Mniejsze kontrowersje, acz większe trudności badawcze, wiążą się np. z Europą Centralną, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru naddunajskiego⁴³.

³⁸ Tac., Ger., 43.

³⁹ Zob. przyp. 12.

⁴⁰ R. Karl, Siedlungen und Sozialstruktur im eisenzeitlichen Wales, [w:] D. Stifter (red.), *Keltische Forschungen*, I, Wien 2006, s. 101-102; R. Howell, *Searching for the Silures. An Iron Age Tribe in South-East Wales*, wyd. 2, Stroud 2010, s. 23-25. Na temat nowożytnej fabrykacji „celtyckiej przeszłości” Walijczyków: P. Morgan, *Od śmierci do zmartwychwstania w wyobraźni: łowy na walijską przeszłość w epoce romantyzmu*, [w:] E. Hobsbawm, T. Ranger (red.), *Tradycja wynaleziona*, Kraków 2008, s. 53-110.

⁴¹ G. Webster, *The Cornovii*, London 1975, s. 8.

⁴² S. James, *The Atlantic Celts*, s. 37-40, 91-92; J. Collins, *The Celts*, s. 180-182; B. Cunliffe, *Britain Begins*, Oxford 2013, s. 316-319. Bez względu na rozstrzygnięcie zarysowanego problemu panuje powszechna zgodność, że uproszczony model celtyckich inwazji na Brytanię przedstawiony niegdyś przez Christophera F.C. Hawkesa nie jest już dłużej możliwy do utrzymania (*The ABC of the British Iron Age*, *Antiquity* 33, 1959, s. 170-182).

⁴³ P. Barford, *Celts in Central*, s. 79-98; M. Hauschild, „Celticised” or „Assimilated”? In *Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations*, [w:] S. Berecki (red.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 9-11 October 2009*, Cluj-Napoca 2010, s. 171-180.

Promieniowanie lateńskiej kultury materialnej odbywało się niewątpliwie głównie za pośrednictwem handlu oraz kontaktów utrzymywanych pomiędzy przedstawicielami elit plemiennych. Chris Gosden zasugerował, że pewną rolę mógł odgrywać również zwyczaj zrytualizowanej wymiany podarków⁴⁴, jednak pewne wątpliwości może budzić nieco zbyt swobodne poszukiwanie analogii pomiędzy europejskimi społecznościami pradziejowymi a ludami zamieszkującymi współcześnie inne kontynenty. Tak czy inaczej, siła nabywczą arystokracji oraz ściśle związana z tym zagadnieniem kwestia pełnionej przez nią roli społeczno-politycznej sprawiały, że to członkowie wyższych warstw mogli szybciej ulegać procesowi celtycyzacji, postrzeganemu na zasadzie pewnego ekskluzywizmu. Wynika z tego niedwuznacznie wniosek, że sprawcami przejęcia przez dany lud nowego, celtyckiego etnosu byli przede wszystkim przedstawiciele elity. Ich funkcja nie mogłaby jednak w pełni się uwypuklić, gdyby nie działalność handlarzy, wędrujących niekiedy na przestrzeni wielu kilometrów⁴⁵.

Pomimo postępującej dekonstrukcji „celtyckości” w kształcie, w jakim postrzegano ją do tej pory, warto przywołać ogólną uwagę Petera S. Wellsa. Amerykański archeolog stwierdził mianowicie, że gwałtowne upowszechnienie się w zachodniej Europie w miarę jednolitego stylu lateńskiego musiało do pewnego stopnia wiązać się ze zmianami w zakresie identyfikacji etnicznej⁴⁶. Wobec często występującego braku śladów masowych migracji galijskich, jedynym wytłumaczeniem jest przemieszczanie się drużyn wojowniczych albo kulturotwórcza (mimowolna) działalność elit. Odpowiadałoby to wcześniejszej konkluzji Wenskusa dotyczącej plemion germańskich⁴⁷.

KRYTERIUM JĘZYKOWE (WSPÓLNOT KOMUNIKATYWNYCH)

Teoria wspólnot komunikatywnych na gruncie polskim została po raz pierwszy sformułowana przez Ludwika Zabrockiego⁴⁸, a następnie przenie-

⁴⁴ Ch. Gosden, Gifts and Kin in Early Iron Age Europe, *Man* 20, 3, 1985, s. 475-493.

⁴⁵ G. Woolf, The Social Significance of Trade in late Iron Age Europe, [w:] Ch. Scarre, F. Healy (red.), Trade and Exchange in Prehistoric Europe. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol, April 1992, Oxford 1993, s. 214-215; A.P. Fitzpatrick, Ethnicity and Exchange: Germans, Celts and Romans in the Late Iron Age, [w:] Trade and Exchange, s. 233-244; S. James, The Atlantic Celts, s. 99; P.S. Wells, Beyond Celts., s. 43-44, 50; B. Arnold, The limits of agency in the analysis of elite Iron Age burials, *Journal of Social Archeology* 1, 2001, s. 217.

⁴⁶ P.S. Wells, Beyond Celts, s. 68-69.

⁴⁷ R. Wenskus, Stammesbildung und Verfassung, s. 65-69, 81.

⁴⁸ L. Zabrocki, Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego, I, *Prehistoria języka niemieckiego*, Wrocław 1963, s. 27-28.

siona na grunt badań poświęconych wspólnotom pradziejowymi przez Michała Parczewskiego⁴⁹. Obecnie zdobywa w świecie coraz większe uznanie, m.in. za sprawą jej wytrwałej promocji przez Sebastiana Brathera⁵⁰. Zgodnie z tym kryterium, Celtami byłiby przedstawiciele wspólnot posługujących się którąś z odmian języka celtyckiego, bez względu na reprezentowany typ kultury materialnej. W przypadku badań poświęconych Galom stanowi to niejako powrót do koncepcji kryterium językowego, popieranej przez Mylesa Dillona, Colina Renfrewa czy Davida Rankina⁵¹. Rzecz jednak w tym, że grupa tzw. języków celtyckich, w skład których wchodzi języki p-celtyckie oraz q-celtyckie, została utworzona sztucznie i nie może stanowić wyznacznika celtyckości.

Badania nad tzw. językami celtyckimi zainicjował żyjący w latach 1506-1582 George Buchanan, który zwrócił uwagę na podobieństwo języków irlandzkiego i walijskiego. Odebrawszy gruntowne wykształcenie klasyczne, znał dobrze dzieła Cezara i Tacyty, przez co sklasyfikował wszystkich antycznych mieszkańców Anglii i Walii jako Celtów. Na tej podstawie doszedł do przekonania, że skoro Irlandczycy posługują się językiem zbliżonym do języka domniemanych potomków Celtów, to również oni muszą mieć galijskie korzenie⁵². Jego wywody rozwinął William Camden⁵³, ale na nowe tory skierował je dopiero 100 lat później Edward Lhuyd⁵⁴.

Współcześnie przypuszcza się, że Lhuyd znajdował się pod silnym wpływem Paula-Yvesa Pezrona⁵⁵, autora wizjonerskiego, acz całkowicie dyletanckiego, dzieła traktującego o rozprzestrzenianiu się cywilizacji celtyckiej

⁴⁹ M. Parczewski, *Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne*, s. 207-213.

⁵⁰ S. Brather, *Etnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, *Germania* 78, 1, 2000, s. 139-177; idem, s.v. *Kulturgruppe und Kulturkreis*, [w:] J. Hoops, H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, D. Timpe (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 17, Berlin 2000, s. 442-452.

⁵¹ M. Dillon, N.K. Chadwick, *Ze świata Celtów*, Warszawa 1975, s. 11; C. Renfrew, *Archeologia i język. Łamigłówa pochodzenia Indoeuropejczyków*, Warszawa-Poznań 2001, s. 266-267, 309; D. Rankin, *Celts and the Classical World*, London-New York 2006, s. 21-23. Na gruncie polskim opowiedział się za nim: A. Ziółkowski, *Etnogeneza Keltów – jak głęboko można się cofnąć?*, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków 2004, s. 104, przyp. 2.

⁵² G. Buchanan, *Rerum Scoticarum Historia*, [b.m.w.] 1582.

⁵³ W. Camden, *Britannia*, [b.m.w.] 1586.

⁵⁴ E. Lhuyd, *Archaeologia Britannica: an Account of the Languages, Histories and Customs of Great Britain, from Travels through Wales, Cornwall, Bas-Bretagne, Ireland and Scotland*, I, Oxford 1707.

⁵⁵ M. Chapman, *The Celts*, s. 205; S. James, *The Atlantic Celts*, s. 45-46; M.A. Morse, *How the Celts*, s. 24-28; J. Collins, *The Celts*, s. 48-49; B. Cunliffe, *Britain Begins*, s. 17-18.

w Europie⁵⁶. Pezron, będąc z pochodzenia Bretończykiem, starał się przy jego pomocy nobilitować własny naród znajdujący się pod zwierzchnictwem politycznym Francuzów⁵⁷. Podobnie postąpił Walijczyk Lhuyd. Przyświecającą mu motywacją było zdefiniowanie „celtyckiej wspólnoty kulturowej”, mogącej stanowić przeciwwagę dla kultury angielskiej, utożsamianej przez niego bezpośrednio z Germanami (Anglo-Sasami). Kierowała nim zatem ściśle określona idea, zakładająca przeciwstawienie się angielskiemu imperializmowi i wykazanie, że podporządkowane narody wyspiarskie (Walijczycy, Irlandczycy oraz Szkoci) mogą się pochwalić przynależnością do znacznie starszej i bardziej szlachetnej cywilizacji⁵⁸. On też stał się twórcą wspólnie stosowanego podziału na języki p-celtyckie oraz q-celtyckie.

Traktując poważnie teorie Lhuyda warto pamiętać, że wywodził on rodów Celtów od Gomera (syna Jafeta, wnuka Noego), za ich potomków uważał Spartan, jak również dowodził, że mityczni tytani byli w istocie Galami. Co więcej, nie było mu znane kryterium kultury materialnej, przez co nie był w stanie skonfrontować własnych pomysłów z zasięgiem występowania artefaktów lateńskich. Znacznie poważniejsze reperkusje miało jednak oparcie się wyłącznie na podobieństwie leksykalnym, bez świadomości, że język irlandzki wyodrębnił się z grupy języków indoeuropejskich w neolicie⁵⁹. Wobec braku jakichkolwiek śladów galijskich inwazji na Irlandię⁶⁰, oznaczałoby to przyjęcie absurdalnego twierdzenia o istnieniu neolitycznych Celtów. Płyń z tego prosty wniosek: język irlandzki, tak samo jak szkocki czy

⁵⁶ P.-Y. Pezron, *L'Antiquité de la nation et de la langue des Celtes*, [b.m.w.] 1703.

⁵⁷ S. James, *The Atlantic Celts*, s. 44-45; M.A. Morse, *How the Celts*, s. 18, 21-24; J. Collins, *The Celts*, s. 48-49; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 27; B. Cunliffe, *Britain Begins*, s. 17-18.

⁵⁸ G. Daniel, *Edward Lhuyd: Antiquary and Archeologist*, *Welsh History Review* 3, 1967, s. 345-359; J. Collins, *Celtic myths*, s. 196-197; idem, *The Celts*, s. 49-50; S. James, *The Atlantic Celts*, s. 44, 46-51; M.A. Morse, *How the Celts*, s. 19; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 26-27; B. Cunliffe, *Britain Begins*, s. 18.

⁵⁹ M. Dillon, N.K. Chadwick, *Ze świata Celtów*, s. 47; N. Chadwick, *The Celts*, wyd. 2, London 1991, s. 21-22; A. Ziółkowski, *Etnogeneza Keltów*, s. 104-105; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 473. Barry Cunliffe uważa, że datację wyodrębnienia się języków wyspiarskich należałoby cofnąć z ok. 2000 do 4000-2500, a być może nawet do 5000-3000 r. przed Chr., jednakże wobec braku przekonujących dowodów jest to teza cokolwiek kontrowersyjna (B. Cunliffe, *Celticization from the West: The Contribution of Archaeology*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West*, s. 34; idem, *Britain Begins*, s. 240, 242).

⁶⁰ Ostatnią uchwytną falą migracyjną przybyłą do Irlandii była ludność kultury pucharów dzwonowatych (*Beaker Folk*), która osiedliła się na wyspie ok. 2000 r. przed Chr.: S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 473; R. Bradley, *The Prehistory of Britain and Ireland*, Cambridge 2007, s. 144-153; M.J. O'Kelly, *Neolithic Ireland*, [w:] D.Ó. Cróinín (red.), *A New History of Ireland, I, Prehistoric and Early Ireland*, Oxford 2008, s. 70; J.P. Mallory, *The Origins of the Irish*, London 2013, s. 114-115.

manx, nie może być nazywany językiem celtyckim, bowiem w okresie neolitu nie możemy mówić o istnieniu celtyckiego etnosu⁶¹.

Nikt nie neguje natomiast pokrewieństwa języków p-celtyckich (czyli celtyckich właściwych) oraz q-celtyckich (goidelskich). Ich odseparowanie, pomimo późniejszych kontaktów kulturowych utrzymywanych pomiędzy Brytami a Goidelami, nastąpiło jednak na tyle wcześnie, że nie mogą być wspólnie nazywane językami celtyckimi. Zamiast tego, można mówić np. o atlantyckiej grupie językowej, natomiast całkowicie absurdalne jest utrzymywanie na tej podstawie, że „kolebką” cywilizacji galijskiej jest region atlantycki, ze szczególnym uwzględnieniem Hiszpanii⁶². Wynika to z nieumiejętności wyzwolenia się od wizji celtyckich Wysp Brytyjskich, przez co niektórzy badacze czynią igrzysko karkołomne starania, aby tę wizję ocalić.

Skądinąd słuszna uwaga Oppenheimera, że nazwa języka nie jest równoznaczna z nazwą etnosu⁶³, nie stanowi satysfakcjonującego rozwiązania problemu, właśnie z uwagi na popularność kryterium wspólnot komunikatywnych pozostającego w ścisłym związku z terminologią stworzoną przez językoznawców. Aby przywrócić właściwą optykę badawczą, konieczne jest przeprowadzenie „rewolucji terminologicznej”, która pozwoliłaby raz na zawsze wykluczyć Irlandię oraz Szkocję z badań poświęconych Galom. Pozostawałoby to w ogólnych zarysach w zgodzie z naszą wiedzą na temat zakresu występowania kultury lateńskiej oraz migracji jej nosicieli. Ów prosty zabieg pozwoliłby na dostosowanie zasięgu występowania języków p-celtyckich do kręgu kultury lateńskiej, bowiem ich granice stałyby się wówczas zaskakująco

⁶¹ Do momentu utworzenia w Szkocji goidelskiego królestwa Dál Riata tamtejsza ludność posługiwała się językiem piktyjskim, zdaniem większości badaczy nienależącym nawet do grona języków indoeuropejskich: T.F. O’Rahilly, *Early Irish History and Mythology*, Dublin 1946, s. 353-384; K.H. Jackson, *The Pictish Language*, [w:] F.T. Wainwright (red.), *The Problem of the Picts*, Edinburgh 1955, s. 129-160 (z zastrzeżeniem, że jako „piktyjski” określano także północny odłam języka celtyckiego, który nie był jednak tym samym, co „właściwy piktyjski”); I. Henderson, *The Picts*, New York 1967, s. 29-30; G. Price, *The Language of Britain*, London 1984, s. 20-27; J.P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*, London 1989, s. 106; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 81-83. Języki szkockie oraz manx są zatem regionalnymi odmianami języka goidelskiego (staroirlandzkiego).

⁶² John T. Koch utrzymuje bowiem, że najwcześniejsze zabytki języka celtyckiego pochodzą z Tartessos: J.T. Koch, *Tartessian: Celtic in the southwest at the dawn of history*, Aberystwyth 2009; idem, *Paradigm Shift? Interpreting Tartessian as Celtic*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West*, s. 185-301. Problem polega na tym, że chodzi o tzw. grupę q-celtycką, czyli w istocie goidelską. Jego rozważania poparł mimo to: B. Cunliffe, *Britain Begins*, s. 246-248.

⁶³ S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 112-113. Zbliżony punkt widzenia przedstawił wcześniej: C. Renfrew, *Archeologia i język*, s. 106, jednakże nie był w tej mierze konsekwentny (zob. przyp. 51).

podobne. W takim, i tylko w takim przypadku, kryterium wspólnot komunikatywnych ma szansę spełnić swoją rolę.

Być może język celtycki stanowił *lingua franca* regionu atlantyckiego, czym dałoby się wytłumaczyć fenomen jego rozprzestrzenienia się na niektóre obszary, nienoszące śladów osadnictwa galijskiego⁶⁴. Ponownie warto przywołać dominującą kulturotwórczo rolę elit, które mogły upatrywać w nosicielach cywilizacji lateńskiej przedstawicieli nowego, atrakcyjniejszego świata⁶⁵. W tym kontekście nie powinien dziwić krytyczny stosunek Jamesa wyrażony wobec kryterium wspólnot komunikatywnych⁶⁶. Operując współczesnymi przykładami, to tak, jakby do tej samej grupy zaliczyć Brytyjczyków, Amerykanów oraz Ugandyjczyków. Na pewnym etapie dziejowym wzajemne kontakty tych grup przybierały bardzo intensywną postać, ze sprawowaniem zwierzchności politycznej włącznie, niemniej nie determinuje to ich obecnego etnosu. Jeszcze bardziej wyrazistym przykładem jest wymieniony przez Childe'a język bantu⁶⁷.

Pozostaje jeszcze jedna, być może najważniejsza, wątpliwość. Termin „Celtowie” (w formie: *Keltoi*) stworzyli Grecy, a nie ma żadnego dowodu na to, że języki, jakimi posługiwały się społeczności północno-zachodniego *Barbaricum*, stanowiły z ich punktu widzenia jakikolwiek wyznacznik⁶⁸. Pojęcie to przejęli od Greków Rzymianie i nawet, jeśli zmodyfikowali jego znaczenie, to dotyczyło to jedynie części pisarzy, bowiem z analizy dzieł powstałych w okresie rzymskim nie wyłania się jakakolwiek uniwersalna definicja „celtyckości”. Wprost przeciwnie, wydaje się, że panował w tym zakresie całkowity chaos⁶⁹. Jedynym autorem, który na pewno brał pod uwagę kryterium językowe, pozostaje dla nas Tacyt⁷⁰. Nie zmienia to faktu, że dla starożytnych znacznie istotniejsze było konstruowanie opisów zgodnie z panującym aktualnie wyobrażeniem na temat barbarzyńców, niekoniecznie zaś dociekania naukowe w takiej formie, w jakiej je pojmujemy współcześnie⁷¹.

⁶⁴ J. Collins, *The Celts*, s. 209-210; S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 245-248; J.P. Mallory, *The Origins*, s. 273-274.

⁶⁵ Zob. przyp. 45.

⁶⁶ S. James, *The Atlantic Celts*, s. 81.

⁶⁷ Zob. przyp. 19.

⁶⁸ S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 23.

⁶⁹ D. Rankin, *Celts in the Classical*, s. 45-48; J. Collins, *The Celts*, s. 13-26.

⁷⁰ Zob. przyp. 38.

⁷¹ M. Chapman, *The Celts*, s. 2-3; S.B. Dunham, *Caesar's Perception of Gallic Social Structures*, [w:] B. Arnold, D.B. Gibson (red.), *Celtic chiefdom, Celtic state: the evolution of complex social systems in prehistoric Europe*, Cambridge 1999, s. 114-115.

Wynika z tego, że kryterium wspólnot komunikatywnych może być również zawodne, co kryterium kultury materialnej, choć jeśli chodzi o Celtów – rokuje nieco lepiej. Aby móc je wykorzystać we właściwy sposób, konieczna jest rezygnacja z dalszego stosowania sztucznie utworzonego terminu „języki celtyckie” i rozgraniczenie ich na właściwe języki galijskie oraz języki goidelskie. Tradycyjnie najtrudniejszym obszarem badawczym są terytoria graniczne, szczególnie że w przypadku większości z nich nie dysponujemy zachowanym materiałem epigraficznym. Wątpliwości nie ulega natomiast jedno: kryterium językowe w dotychczasowym kształcie nie jest dłużej możliwe do utrzymania.

PLEMIĘ A GRUPA ETNICZNA

We współczesnych badaniach poświęconych poczuciu identyfikacji etnicznej przeważa krytyczne podejście wobec zasadności dalszego stosowania takich terminów, jak „plemię” oraz „lud”. Problematyczny jest już niewątpliwie sam fakt, że nie udało się do tej pory sformułować powszechnie akceptowanej definicji plemienia/ludu. Niedogodność ta dotyczy również nauki polskiej⁷². Dodatkową komplikacją jest tylko pozornie prosta konstatacja, że większość obszarów zamieszkiwanych przez człowieka cechuje wieloetniczność⁷³. Jeżeli jednak prześledzić dotychczasowy sposób stosowania terminu „plemię”, to można na tej podstawie dojść do wniosku, że każdorazowo wyobrażano je sobie jako spójną, zintegrowaną i statyczną grupę zamieszkującą dany obszar⁷⁴. W kontekście obecnej wiedzy na temat konstruowania poczucia etnicznego wspólnot pradziejowych, takie traktowanie „plemienia” nie wytrzymuje krytyki⁷⁵. W związku z tym, pojawiły się liczne postulaty, aby „statyczne” plemię zastąpić „dynamiczną” grupą etniczną⁷⁶.

⁷² Analizę dotychczasowego stosowania terminu „plemię” w polskiej literaturze naukowej, ze szczególnym uwzględnieniem badań poświęconych Słowianom, przedstawił: P. Boroń, *Słowiańskie plemię. O pojęciu i jego rozumieniu w polskiej historiografii*, [w:] M. Goliński, S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 189-207.

⁷³ R. Jenkins, *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*, London 1997, s. 50.

⁷⁴ S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*, London-New York 1997, s. 52.

⁷⁵ Siân Jones zdefiniowała dotychczasowe rozumienie „plemienia”, jako „izolowaną, homogeniczną i autonomiczną jednostkę opartą na pokrewieństwie, więzach terytorialnych, wspólnym systemie wartości oraz świadomości wspólnej identyfikacji społecznej i kulturowej” (ibidem, s. 48).

⁷⁶ Zob. np.: M. Chapman, *The Celts*, s. 38-40; S. Jones, *The Archeology*, s. 84-87; R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, s. 17; S. James, *The Atlantic Celts*, s. 53-54; P. Urbańczyk, *Polska archeologia wczesnego średniowiecza a antropologia kulturowa*, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan*

Grzegorz Babiński uznał, że podstawą ukonstytuowania się każdej grupy etnicznej jest specyficzny typ więzi, polegającej na wyznawaniu przez jej członków wspólnych wartości⁷⁷. Przemysław Urbańczyk, opierając się w głównej mierze na refleksji Siân Jones⁷⁸, uzupełnił na gruncie polskim uwagi poprzednika o żywione przez nich przekonanie na temat wspólnego pochodzenia, mogące przybierać postać mitów etnogenetycznych⁷⁹. Jest to o tyle ważne spostrzeżenie, że konstruowanie samoidentyfikacji etnicznej każdorazowo zawiera element kontry wobec społeczności ościennych, a zatem – zgodnie z tym, co pisał na ten temat Richard Jenkins – jest tworzone w równej mierze na potrzeby zdefiniowania relacji wewnątrzgrupowych, jak i zewnętrznych⁸⁰. Z tego względu przypuszcza się, że na początku etnos definiowany był w oparciu o więzi krewniacze, dopiero później „ekspandując” poza obręb rodu⁸¹.

Poczucie przynależności etnicznej rzadko kiedy obejmuje wyłącznie jedną kategorię. Przekładając to na współczesne realia, można jednocześnie czuć się Europejczykiem, Polakiem oraz warszawiakiem, przy czym kategoria najszerza lub najwęższa wcale nie musi być dla człowieka tą najważniejszą (w tym przypadku większość respondentów zaznaczyłaby zapewne odpowiedź „Polak”)⁸². O ile w dzisiejszych czasach narodowość jest, co do zasady, niezmienna (w przeciwieństwie do obywatelstwa), o tyle miejsce zamieszkania już nie. Przedstawiciel danej społeczności mógł zatem modyfikować samoidentyfikację, zmieniając miejsce zamieszkania, współtworząc nowy odłam macierzystej grupy czy (głównie w przypadku kobiet) stając się członkiem innego rodu. Prowadzi to do nieodpartego wniosku, że etnos nie był dany raz na zawsze, co sprawia, że powinno się go postrzegać jako zjawisko dynamiczne⁸³.

i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później, Toruń-Wrocław-Warszawa 2000, s. 33-35; idem, *Archeologia etniczności – fikcja czy nadzieja?*, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa 2000, s. 137-146; P.S. Wells, *Beyond Celts*, s. 23. Na temat historii kształtowania się pojęcia grupy etnicznej: R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, s. 16-24.

⁷⁷ G. Babiński, *Metodologiczne problemy badań etnicznych*, Kraków 1998, s. 57.

⁷⁸ S. Jones, *The Archeology*, s. 84-87.

⁷⁹ P. Urbańczyk, *Archeologia etniczności*, s. 139. Por. J. Kolendo, *Mity etnogenetyczne w starożytności a kształtowanie się pojęć autochtonizmu i allochtonizmu*, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków 2004, s. 9-28.

⁸⁰ R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, s. 12, 168.

⁸¹ S. Jones, *The Archeology*, s. 66-72; P. Urbańczyk, *Archeologia etniczności*, s. 142-143; S. Tabaczyński, *Procesy etnogenetyczne*, s. 42.

⁸² Zob. R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, s. 41-42.

⁸³ S. Jones, *The Archeology*, s. 27-29; eadem, *Etniczność. Podejścia teoretyczne i implikacje metodologiczne*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość*

W odniesieniu do Celtów można było mówić np. o byciu Galem, Eduą, mieszkańcem Bibracte i członkiem określonego rodu, pytanie tylko, czy tego typu schemat można było zastosować również wobec wymienionych wcześniej Sylurów. Jeśli by się kierować kryterium kultury materialnej – zdecydowanie nie, lecz przy zastosowaniu kryterium wspólnoty komunikatywnej – owszem. Opieranie się na tych współczesnych, uproszczonych kategoriach nie daje jednak odpowiedzi na pytanie o punkt widzenia samych Sylurów, bowiem świadomość bycia częścią szerszej zbiorowości (w tym wypadku: Celtów) nie zależała od czynników obiektywnych, ale (jak sugeruje już sama nazwa) grupowej autorefleksji, czyli czysto subiektywnego odczucia.

Zdaniem Tacyta Trewerowie byli wspólnotą germańską⁸⁴, tymczasem reprezentowana przez nich lateńska kultura materialna oraz język galijski, którym się posługiwali, wskazują na coś z gruntu odmiennego⁸⁵. W I w. po Chr. Trewerowie podobno sami określali się jako „Germanie”, co każe zadać pytanie, czy większe znaczenie posiada dla nas samoidentyfikacja danej społeczności, czy współcześnie wypracowane kryteria oceny, tym bardziej że Pomponiusz Mela uważał Trewerów za Celtów⁸⁶. Podobny *casus* dotyczy Batawów, którzy według tradycji mieli być odłamem Chattów⁸⁷, natomiast Nico Roymans wysunął wobec takiej interpretacji poważne i – co najważniejsze – uzasadnione wątpliwości⁸⁸.

Płynie z tego jednoznaczny wniosek: współczesne próby kategoryzacji pewnych wspólnot jako „galijskie” albo „germańskie” stanowią często próbę dostosowania ówczesnego świata do współczesnych wyobrażeń. Kryterium wspólnot komunikatywnych daje nam ten komfort, że jesteśmy w stanie określić, iż przedstawiciele danych grup byli w stanie się ze sobą porozumieć, pomimo oddalenia geograficznego, a zatem istniała szansa, że mieli świadomość (prawdziwej lub domniemanej) wspólnoty pochodzenia. Kiedy jednak

społeczna, s. 645-646; R. Jenkins, Rethinking ethnicity, s. 13-14; C. Wells, Beyond Celts, s. 28-29; H. van den Boom, Co to jest, s. 189.

⁸⁴ Tac., Ger., 28. Cezar z kolei zakwalifikował Belgów do grona Germanów, nie rozstrzygając jednostkowo kwestii pochodzenia Trewerów (Caes., Bell. Gall., 2.4.1-2).

⁸⁵ M.E. Wightman, Roman Trier and the Treveri, London 1970, s. 20-42; J. Collins, The Celts, s. 104; M. Schönfelder, Archäologische Untersuchungen zur Elite in der Keltischen Gesellschaft, [w:] M. Egg, D. Quast (red.), Aufstieg und Untergang: Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften”, Mainz 2009, s. 60.

⁸⁶ Pomp., 3.15.

⁸⁷ Tac., Ger., 29.

⁸⁸ N. Roymans, Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire, Amsterdam 2005.

zdamy sobie sprawę, że język mógł być przyjmowany na drodze oddziaływania kulturowego, wówczas tego typu wnioski musimy ograniczyć do przypadków najbardziej prawdopodobnych. Należą do nich m.in. Eduowie, lecz z ich grona trzeba wykluczyć Sylurów, w czym pomocne okazuje się właściwie zastosowane kryterium kultury materialnej.

Nieco przeceniana przez uczonych „celtyckość” w tym przypadku może ustąpić miejsca identyfikacji geograficznej, czyli byciu mieszkańcem Brytanii (tj. Brytem, abstrahując od kwestii nazewnictwa wyspy przez przedstawicieli tamtejszych społeczności)⁸⁹. Mamy wówczas do czynienia niejako z krzyżowaniem się etnosów, choć o jednoczesnym funkcjonowaniu obu typów może świadczyć powszechnie znany *passus* pochodzący z „*Commentarii de bello Gallico*”⁹⁰. Problem współczesnego badacza polega na tym, że nie zawsze zachowały się na ten temat stosowne informacje, co zmusza go do stosowania kryteriów noszących znamiona obiektywizmu, jednakże niedających szans na uzyskanie pełnego obrazu zjawiska.

Nie brakuje przy tym ze wszech miar słusznych głosów, że, tak jak w przypadku „plemienia”, termin „grupa etniczna” jest pojęciem arbitralnym, podlegającym swoistej negocjacji w toku dyskursu naukowego⁹¹. Krótko mówiąc: dopóki nie uda się wypracować jego uniwersalnej definicji, będzie stosowany w literaturze przedmiotu z pewną dozą dowolności. Stawia to pod znakiem zapytania sensowność koncepcji zastępowania jednego nieostrego terminu drugim.

Co więcej, pojęcie plemienia jest do tego stopnia zakorzenione w języku polskim, że jego wyrugowanie może się odbyć co najwyżej w obrębie środowiska akademickiego, a to nieuchronnie będzie prowadziło do dysonansu poznawczego na linii autor–czytelnik. Nie można bowiem lekceważyć tylko na pierwszy rzut oka niepoważnego argumentu, że termin „plemię” jest po prostu krótszy niż „grupa etniczna”. O tym, jak duże znaczenie posiada ów aspekt, świadczy włączanie do mowy potocznej anglicyzmów, takich jak np. *catering*, *outsourcing* czy *handout*. Wszystkie one posiadają ekwiwalenty

⁸⁹ Często w ten sposób postępowali właśnie Rzymianie: B. Günnewig, *Das Bild der Germanen und Britannier. Untersuchungen zur Sichtweise von fremden Völkern in antiker Literatur und moderner wissenschaftlicher Forschung*, Frankfurt am Main 1998, s. 258-263. Tego typu podejście zostało przejęte przez część francuskich badaczy na czele z Camillem Jullianem i Albertem Grenierem, którzy rezerwowali określenie „galijski” wyłącznie dla zjawisk mających miejsce na obszarze Galii. Stoi to jednak w otwartej sprzeczności ze stwierdzeniem Cezara (zob. przyp. 2).

⁹⁰ Caes., *Bell. Gall.*, 5.12.1.

⁹¹ S. Jones, *The Archeology*, s. 56-83; R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, s. 16-24; B. Werbart, *Kultura archeologiczna*, s. 149-150; J. Collins, *The Celts*, s. 212.

w języku polskim, jednakże wobec ich długości i opisowego charakteru przyjęło się używanie angielskich oryginałów. Oczekiwanie, że „grupa etniczna” kiedykolwiek wyprze „plemię” jest wiarą z gruntu naiwną, której wdrażanie w życie może się przyczynić do powstania rozdzwieku pomiędzy światem badaczy i pozostałych grup społecznych. Najgorszym, co może się przytrafić nauce, jest doprowadzenie do wyobcowania na poziomie językowym pomiędzy naukowcami a odbiorcami ich pracy. Jeżeli do tego dojdzie, tych drugich po prostu zabraknie, a uczeni będą pisać wyłącznie na swoje własne potrzeby. Całkowicie wyklucza się to z powszechnie przyjętą w Europie wizją edukacji, także na poziomie akademickim.

Wobec tego, za jedyne skuteczne rozwiązanie autor uważa zmianę kontekstu stosowania terminu „plemię” tak, aby był on równoznaczny z zakresem znaczeniowym „grupy etnicznej”. Wymaga to wyłącznie ścisłego zdefiniowania drugiego z wymienionych pojęć i osadzenia pierwszego w odpowiednim kontekście. Rozumienie „plemienia” jest bowiem przeważnie intuicyjne i jeśli przypisałoby mu się w danym tekście cechy „grupy etnicznej”, to wówczas czytelnik rozumiałby je dokładnie w ten sposób. Tworzenie „ekskluzywizmu wtajemniczonych” zaprzecza roli społecznej, którą powinni pełnić historycy, a która polega w rozumieniu autora m.in. na upowszechnianiu wiedzy wśród osób niezajmujących się daną dziedziną zawodowo. Z tego względu próbę przeprowadzenia „rewolucji terminologicznej” autor uważa nie tylko za nieuzasadnioną, ale wręcz szkodliwą.

Inna sprawa, że konieczna jest rezygnacja z prób jednoznacznego klasyfikowania wielu analizowanych społeczności tak, jak czyniono to do tej pory. Świadomość daleko idących ograniczeń związanych z charakterem zachowanych źródeł (tak historycznych, jak i archeologicznych) powinna sprawić, że wystarczającym kryterium stanie się przynależność do „kręgu kultury lateńskiej”. Ta zaś nie obliguje badaczy do wysuwania na tej podstawie dalej idących wniosków, chyba że istnieje możliwość skonfrontowania jej z innymi przesłankami. Celtyckie poczucie przynależności etnicznej jest więc możliwe do zrekonstruowania, choć tylko w ograniczonym zakresie, wymagając podejścia interdyscyplinarnego popartego solidnym przygotowaniem metodologicznym.

WNIOSKI

Odnosząc się do wspomnianej na wstępie koncepcji Karla⁹², w świetle zaprezentowanych rozważań należałoby dokonać jej daleko idącej modyfikacji. Zdaniem autora za Celtów możemy uznać te ludy, które posługiwały się językiem galijskim (czyli tzw. p-celtyckim), a jednocześnie reprezentowały lateński typ kultury materialnej. Dodatkowym argumentem może być również określenie ich w ten sposób przez antycznych autorów, natomiast każdy z tych elementów z osobna w żadnym wypadku nie może stanowić niebudzącego wątpliwości wyznacznika „celtyckości”, jak chciał tego Karl.

Pomimo chęci zachowania maksymalnej ostrożności, przedstawione kryterium i tak nie może zagwarantować sukcesu, bowiem obejmuje również plemiona silnie zceltyczowane, które nie musiały wcale kultywować celtyckiego etnosu. To bowiem samoidentyfikacja badanych społeczności powinna mieć najistotniejsze znaczenie, bez względu na to, czy odpowiada naszym wyobrażeniom na temat „galijskości”, czy też nie. Przykład Trewerów jest pod tym względem niezwykle pouczający.

Trzeba mieć przy tym świadomość własnych ograniczeń percepcyjnych, spośród których największe znaczenie posiada funkcjonowanie przez nas w epoce państw narodowych. Pojmowanie etniczności zgodnie z zasadami panującymi we współczesnym świecie powoduje, że mimowolnie staramy się przenosić nasze wyobrażenia na wcześniejsze wieki. Całkowite wyeliminowanie tego typu skojarzeń nie jest prawdopodobnie możliwe, jednakże każdy badacz *Barbaricum* powinien dążyć do ich ograniczenia. W przeciwnym wypadku zrekonstruujemy mapę polityczną północno-zachodniej Europy na dzisiejszą modłę.

Nie wydaje się, abyśmy w większości przypadków mieli do czynienia ze wspólnotami o ściśle wyodrębnionych granicach władztwa politycznego oraz ostatecznie zdefiniowanym etnosie. Niewątpliwie utrudniało to procesy centralizacyjne, co sprawiło, że część badaczy zaczęła kwestionować zasadność stosowania terminu „państwo” wobec ludów klasyfikowanych do tej pory jako celtyckie. W polskiej historiografii zwykło się pisać w tego typu przypadkach o „państwach plemiennych”, co w ogólnych zarysach odpowiadało znaczeniu terminów „wodzostwo” i „forma organizacji o ustroju wiecowym”.

Przeciwnie sprawa przedstawia się z „grupą etniczną”. Pojęcie plemienia do tego stopnia jest zakorzenione w języku polskim, że raczej nie ma szans na

⁹² Zob. przyp. 11.

jego wyrugowanie. Zamiast tego, skuteczniejsze byłoby nadanie mu identycznego znaczenia, co „grupie etnicznej”. Jest to o tyle łatwe, że nie doczekaliśmy się do tej pory uniwersalnej definicji „plemienia”. Posługiwanie się wyłącznie terminem „grupa etniczna” byłoby niezrozumiałe dla większości czytelników. Dostrzegając konieczność zredefiniowania wielu pojęć odnoszących się do społecznego kontekstu funkcjonowania ludów barbarzyńskich, autor uważa, że nie może się to odbyć ze szkodą dla procesu popularyzacji nauki. Wielu uczonych zwykło bowiem zapominać, że to właśnie z grona nie-specjalistów rekrutują się późniejsi badacze.

Kluczowego znaczenia nabiera też kwestia ostatecznego wykluczenia Irlandii z rozważań poświęconych kulturze celtyckiej. Żywotność XVI-wiecznych teorii, wynikająca z konstruowania w oparciu o nie irlandzkiej tożsamości narodowej, wyrządziła celtologii wiele złego, bowiem ponownego zbadania wymaga większość zagadnień związanych z charakterem oraz rozprzestrzenianiem się celtyckich wzorców cywilizacyjnych. Do tej pory traktowano elementy goidelskie jako klucz interpretacyjny wobec zjawisk zachodzących na terenie Europy kontynentalnej. Dziś wiemy już, że było to podejście błędne, ponieważ Irlandia nigdy nie została zasiedlona przez większe grupy ludności galijskiego pochodzenia⁹³. Świadomość ta wymaga odpowiedniego przewartościowania i wykorzystania, zarówno dla odtworzenia prawdziwego charakteru kultury galijskiej, jak i goidelskiej.

Michał Norbert Faszczka

**METHODOLOGICAL PROBLEMS IN STUDIES OF CELTS
AND CELTICNESS**

Summary

In the studies devoted to Celts so far, researchers have tried to define “Celticness” based on two criteria: their material culture and language. Another element which tended to be employed was the argument of terminology used by antique authors. At present, we know that the sense of ethnic identification may have been independent of those factors. This led to a genuine “scientific revolution”, which resulted in the

⁹³ Zob. podsumowanie tematu w: J.P. Mallory, *The Origins*, s. 255-286. Por. Badania genetyczne Irlandczyków, prowadzące do wniosku, że dominujący na Zielonej Wyspie typ mDNA jest zbliżony jedynie z baskijskim: S. Oppenheimer, *The Origins*, s. 274-275. Na temat możliwych dróg rozprzestrzeniania się kultury celtyckiej we wschodnich regionach Irlandii: M.N. Faszczka, Niedoceniany aspekt celtycyzacji wschodniej części Irlandii, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów*, I, Kalisz-Oświęcim 2013, s. 35-46; idem, Raz jeszcze o klientelizmie wschodnich plemion goidelskich, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów*, II, s. 10-25.

exclusion of Ireland and northern Britain from the circle of Celtic culture. Consequently, the question in which cases one can speak of “Celticness” has become relevant yet again.

The author is of the opinion that decisive significance should be attributed to self-identification of given tribes, although sources rarely provide information in that respect. Depending on the remaining criteria tends to be greatly unreliable, given that they were are a modern concept and as such are subject to manipulation. A comfortable, though exceedingly rare situation is their joint occurrence. For this reason the author is inclined to give priority to the language criterion, yet only when the faulty terminology relation to the so-called Q-Celtic and P-Celtic languages is abandoned. Despite the fact that Irish civilisation has been demonstrated to have been non-Celtic, the obsolete terminology is still in use, as a result of which the linguistic criterion cannot perform its function effectively.

Bibliografia

Przekazy źródłowe:

Caesar, *Bellum Gallicum*, red. O. Seel, Leipzig 1961.

Pomponius Mela, *Description of the World*, tłum. F.E. Romer, Ann Arbor 1998.

Tacyt, *Germania*, tłum. T. Płóciennik, kom. J. Kolendo, Poznań 2008.

Opracowania i artykuły:

Alföldy G., *Bricht der Schweigsame sein Schweigen? Eine Grabinschrift in Rom*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 102, 1995, s. 251-268.

Arnold B., *The limits of agency in the analysis of elite Iron Age burials*, *Journal of Social Archeology* 1, 2001, s. 210-224.

Babiński G., *Metodologiczne problemy badań etnicznych*, Kraków 1998.

Barford P. (= Barford P.M.), *Celts in Central Europe and beyond*, *Archeologia Polona* 29, 1991, s. 79-98.

Barford P.M., *Znaczenie prac Gordona Childe’a w archeologii współczesnej*, [w:] J. Lech, F.M. Stępniewski (red.), *V. Gordon Childe i archeologia w XX wieku*, Warszawa 1999, s. 277-291.

Boroń P., *Słowiańskie plemię. O pojęciu i jego rozumieniu w polskiej historiografii*, [w:] M. Goliński, S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Wrocław 2001, s. 189-207.

Bradley R., *The Prehistory of Britain and Ireland*, Cambridge 2007.

- Brather S., Etnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie, *Germania* 78, 1, 2000, s. 139-177.
- Brather S., s.v. Kulturgruppe und Kulturkreis, [w:] J. Hoops, H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, D. Timpe (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 17, Berlin 2000, s. 442-452.
- Buchanan G., *Rerum Scoticarum Historia*, [b.m.w.] 1582.
- Buchsenschutz O., *Les Celtes de l'âge du Fer*, Paris 2007.
- Camden W., *Britannia*, [b.m.w.] 1586.
- Chadwick N., *The Celts*, wyd. 2, London 1991.
- Chapman M., *The Celts. The Construction of a Myth*, New York 1992.
- Childe V.G., *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo 1950.
- Childe V.G., *The Aryans. A Study of Indo-European Origins*, London 1926.
- Childe V.G., *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929.
- Childe V.G., *The Dawn of European Civilization*, London 1925.
- Collins J., Celtic myths, *Antiquity* 71, 1997, s. 195-201.
- Collins J., *The Celts. Origins, Myths & Inventions*, Stroud 2004.
- Collins J., The Origin and Spread of the Celts, *Studia Celtica* 30, 1997, s. 17-34.
- Cunliffe B., *Britain Begins*, Oxford 2013.
- Cunliffe B., *Celticization from the West: The Contribution of Archaeology*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, London 2010, s. 13-38.
- Cunliffe B., *Europe between the Oceans 9000 BC-AD 1000*, New Haven-London 2008.
- Czerniak L., Semantyka kulturowa a rzeczywistość – przykłady kultur neolitycznych na Kujawach, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, Warszawa 2000, s. 75-90.
- Daniel G., Edward Lhuyd: Antiquary and Archeologist, *Welsh History Review* 3, 1967, s. 345-359.
- Déchelette J., *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, I-II, Paris 1908-1914.
- Dillon M., Chadwick N.K., *Ze świata Celtów*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1975.
- Dunham S.B., Caesar's Perception of Gallic Social Structures, [w:] B. Arnold, D.B. Gibson (red.), *Celtic chiefdom, Celtic state: the evolution of complex social systems in prehistoric Europe*, Cambridge 1999, s. 110-115.
- Faszczka M.N., „Celtologia po Mallorym” – nowe perspektywy badawcze, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów*, II, Kalisz-Warszawa 2014, s. 62-76.
- Faszczka M.N., Niedoceniany aspekt celtycyzacji wschodniej części Irlandii, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów*, I, Kalisz-Oświęcim 2013, s. 35-46.

- Faszczka M.N., Raz jeszcze o klienteliźmie wschodnich plemion goidelskich, [w:] D. Waszak (red.), *Celtica. Studia z dziejów Celtów*, II, Kalisz-Warszawa 2014, s. 10-25.
- Fernández-Götz M., Etnische Interpretationen und archäologische Forschung: Entwicklung, Probleme, Lösungsansätze, *TÜVA Mitteilungen* 14, 2013, s. 59-76.
- Fitzpatrick A.P., "Celtic" Iron Age Europe: the theoretical basis, [w:] P. Graves-Brown, S. Jones, C. Gable (red.), *Culture Identity and Archeology. The construction of European communities*, London-New York 1996, s. 238-255.
- Fitzpatrick A.P., Ethnicity and Exchange: Germans, Celts and Romans in the Late Iron Age, [w:] C. Scarre, F. Healy (red.), *Trade and Exchange in Prehistoric Europe. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol, April 1992*, London 1993, s. 233-244.
- Gardin J.-C., *Archeological Constructs. An Aspect of Theoretical Archeology*, Cambridge-Paris 1980.
- Gosden Ch., Gifts and Kin in Early Iron Age Europe, *Man* 20, 3, 1985, s. 475-493.
- Günnewig B., *Das Bild der Germanen und Britannier. Untersuchungen zur Sichtweise von fremden Völkern in antiker Literatur und moderner wissenschaftlicher Forschung*, Frankfurt am Main 1998.
- Hauschild M., "Celticised" or "Assimilated"? In Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations, [w:] S. Berecki (red.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 9-11 October 2009*, Cluj-Napoca 2010, s. 171-180.
- Hawkes Ch., The ABC of the British Iron Age, *Antiquity* 33, 1959, s. 170-182.
- Henderson I., *The Picts*, New York 1967.
- Hodder I.A., *Symbols in action. Ethnoarcheological studies of material culture*, Cambridge 1982.
- Howell R., *Searching for the Silures. An Iron Age Tribe in South-East Wales*, wyd. 2, Stroud 2010.
- Jackson K.H., The Pictish Language, [w:] F.T. Wainwright (red.), *The Problem of the Picts*, Edinburgh 1955, s. 129-160.
- James S., Celts, politics and motivation in archaeology, *Antiquity* 72, 1998, s. 200-209.
- James S., *The Atlantic Celts. Ancient People or Modern Invention?*, London 1999.
- Jenkins R., *Rethinking ethnicity. Arguments and explorations*, London 1997.
- Jones S., Etniczność. Podejścia teoretyczne i implikacje metodologiczne, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, s. 635-656.
- Jones S., *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*, London-New York 1997.

- Karl R., The Celts from everywhere and nowhere. A re-evaluation of the origins of the Celts and the emergence of Celtic cultures, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, London 2010, s. 39-64.
- Karl R., Siedlungen und Sozialstruktur im eisenzeitlichen Wales, [w:] D. Stifter (red.), *Keltische Forschungen*, I, Wien 2006, s. 73-147.
- Koch J.T., Paradigm Shift? Interpreting Tartessian as Celtic, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, London 2010, s. 185-301.
- Koch J.T., *Tartessian: Celtic in the southwest at the dawn of history*, Aberystwyth 2009.
- Kolendo J., Mity etnogenetyczne w starożytności a kształtowanie się pojęć autochtonizmu i allochtonizmu, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Kraków 2004, s. 9-28.
- Kossinna G., *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg 1911.
- Kucypera P., Wadył S., *Kultura materialna*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, s. 614-626.
- Kuhn T., *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromęcka, J. Nowotniak, Warszawa 2001.
- Lech J., *Kultura archeologiczna: z dziejów jednego pojęcia*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, Warszawa 2000, s. 151-183.
- Lhuyd E., *Archaeologia Britannica: an Account of the Languages, Histories and Customs of Great Britain, from Travels through Wales, Cornwall, Bas-Bretagne, Ireland and Scotland*, I, Oxford 1707.
- Maier B., *The Celts: A History from Earliest Times to the Present*, Edinburgh 2003.
- Mallory J.P., *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*, London 1989.
- Mallory J.P., *The Origins of the Irish*, London 2013.
- Mamzer H., *Kultura archeologiczna jako wspólnota interpretacyjna*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian, Materiały z konferencji*, Kraków 19-21 listopada 2001, Kraków 2005, s. 51-63.
- Megaw J.V. ., Megaw M. R., Ancient Celts and modern ethnicity, *Antiquity* 70, 1996, s. 175-181.
- Megaw J.V.S., Megaw M. R., The mechanism of (Celtic) dreams?: a partial response to our critics, *Antiquity* 72, 1998, s. 432-435.

- Morgan P., *Od śmierci do zmartwychwstania w wyobraźni: łowy na walijską przeszłość w epoce romantyzmu*, [w:] E. Hobsbawm, T. Ranger (red.), *Tradycja wynaleziona*, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008, s. 53-110.
- Morse M.A., *How the Celts Came to Britain. Druids, Ancient Skulls and the Birth of Archeology*, Stroud 2005.
- O'Kelly M. J., *Neolithic Ireland*, [w:] D. Ó Cróinín (red.), *A New History of Ireland, I, Prehistoric and Early Ireland*, Oxford 2008, s. 69-97.
- Oppenheimer S., *A Reanalysis of Multiple Prehistoric Immigrations to Britain and Ireland Aimed at Identifying the Celtic Contributions*, [w:] B. Cunliffe, J.T. Koch (red.), *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, London 2010, s. 121-150.
- Oppenheimer S., *The Origins of the British*, London 2006.
- O'Rahilly T.F., *Early Irish History and Mythology*, Dublin 1946.
- Parczewski M., *Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, Warszawa 2000, s. 207-213.
- Peschel K., *Die Sueben in Etnographie und Archäologie*, *Klio: Beitrage zur Alten Geschichte* 60, 1978, s. 259-309.
- Pezron P.-Y., *L'Antiquité de la nation et de la langue des Celtes*, [b.m.w.] 1703.
- Price G., *The Language of Britain*, London 1984.
- Raftery B., *La Tène in Ireland. Problems of Origin and Chronology*, Marburg 1984.
- Rankin D., *Celts and the Classical World*, London-New York 2006.
- Renfrew C., *Archeologia i język. Łamigłówka pochodzenia Indoeuropejczyków*, tłum. E. Wilczyńska, A. Marciniak, Warszawa-Poznań 2001.
- Roymans N., *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam 2005.
- Schönfelder M., *Archäologische Untersuchungen zur Elite in der Keltischen Gesellschaft*, [w:] M. Egg, D. Quast (red.), *Aufstieg und Untergang: Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften“*, Mainz 2009, s. 59-78.
- Tabaczyński S., *Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian, Materiały z konferencji, Kraków 19-21 listopada 2001, Kraków 2005*, s. 37-50 (= *Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Poznań 2012, s. 657-672).
- Tischler O., *Über die Gliederung der La-Tène-Periode und die Dekorierung der Eisenwaffen in dieser Zeit*, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 14, 1885, s. 157-161.

- Tolkien J.R.R., English and Welsh, [w:] H. Lewis (red.), *Angles and Britons: O'Donnell Lectures*, Cardiff 1963, s. 1-41.
- Trigger B.G., *A History of Archeological Thought*, Cambridge 1989.
- Trigger B.G., Gordon Childe. *Revolution in Archeology*, London 1980.
- Urbańczyk P., Archeologia etniczności – fikcja czy nadzieja?, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa 2000, s. 137-146.
- Urbańczyk P., Polska archeologia wczesnego średniowiecza a antropologia kulturowa, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń-Wrocław-Warszawa 2000, s. 31-40.
- van den Boom H., Co to jest celtyckość? Zmieniające się pojęcie w archeologii, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Archeologia. Kultura. Ideologie*, Biskupin-Wrocław 2004, s. 183-198.
- Virchow R., Die Pfahlbauten in nördlichen Deutschland, *Zeitschrift für Ethnologie* 1, 1869, s. 401-416.
- Waddell J., Celts, Celticisation and the Irish Bronze Age, [w:] J. Waddell, E.S. Twohig (red.), *Ireland in the Bronze Age. Proceedings of the Dublin Conference*, April 1995, Dublin 1995, s. 158-169.
- Waddell J., Continuity, cult and contest, [w:] R. Schot, C. Newman, E. Bhreathnach (red.), *Landscapes of Cult and Kingship*, Dublin 2011, s. 192-212.
- Waddell J., The Celticization of the West: an Irish Perspective, [w:] Ch. Chevillot, A. Coffyn (red.), *L'Age du Bronze Atlantique. Ses faciès, de l'Écosse à l'Andalousie et leurs relations avec le bronze continental et la Méditerranée (10-14 sept. 1990)*, Beynat-et-Cazenac 1991, s. 349-366.
- Waddell J., The Question of the Celticization of Ireland, *Emania* 9, 1991, s. 5-16.
- Webster G., *The Cornovii*, London 1975.
- Wells P.S., *Beyond Celts, Germans and Scythians. Archeology and Identity in Iron Age Europe*, London 2001.
- Wenskus R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln-Graz 1961.
- Werbart B., Kultura archeologiczna a tożsamość kulturowa – problemy synchronizacji, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa 2000, s. 147-165.
- Wightman M.E., *Roman Trier and the Treveri*, London 1970.
- Woolf G., The Social Significance of Trade in late Iron Age Europe, [w:] Ch. Scarre, F. Healy (red.), *Trade and Exchange in Prehistoric Europe. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol*, April 1992, Oxford 1993, s. 211-218.

Zabrocki L., Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego, I, Prehistoria języka niemieckiego, Wrocław 1963.

Ziółkowski A., Etnogeneza Keltów – jak głęboko można się cofnąć?, [w:] M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), Wędrowka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu, Kraków 2004, s. 103-122.